

BDP kao promašena mjera ekonomske aktivnosti za 21. stoljeće

GDP as failed measure of the 21st century economic activity

dr. sc. VEDRAN RECHER
Ekonomski institut, Zagreb
Trg J. F. Kennedyja 7
Hrvatska
vrecher@eizg.hr

Pregledni rad / *Review*

UDK / UDC: 330.55“20“

Primljeno / Received: 20. lipnja 2022. / June 20th, 2022.

Prihvaćeno za objavu / Accepted for publishing: 26. listopada 2022. / October 22nd, 2022.

DOI: 10.15291/oec.3842

Sažetak: U ovome radu obrađuje se BDP kao najraširenija i najzastupljenija mjera ekonomske aktivnosti u posljednjih sedam desetljeća. Iako je u začetku BDP doista ocrtavao ono što je tada bilo *bitno*, u radu se pokazuje kako u suvremenoj ekonomiji BDP više toga skriva nego što otkriva. Cilj rada je upravo istaknuti nedostatke BDP-a pregledom istraživanja koja se detaljno bave njegovim mjerenje te njegovom ulogom u suvremenom gospodarstvu. Primjenjuje se i lokalna polinomna regresija za procjenu veze između zadovoljstva životom i BDP-a na uzorku od 51 zemlje. Usprkos mnogobrojnim kritikama ekonomskog rasta i BDP-a kao adekvatne mjere za 21. stoljeće, ekonomije diljem svijeta u jeku izlaska iz korona krize i dalje su fokusirane gotovo isključivo na taj broj. Međutim, izvješća UN-ova panela za klimu i pojava korona virusa razotkrila je sve manjkavosti takvog pristupa. Primjerice, pojava prirodnih katastrofa poput potresa i posljedična obnova mogu značajno povećati BDP, ali to nije nešto što je poželjno s aspekta blagostanja društva. U radu se iznose kritike rasta i BDP-a i moguće alternative od kojih su neke već u uporabi u susjednim zemljama.

Ključne riječi: BDP, održivi razvoj, ekonomski rast, mjera blagostanja

JEL klasifikacija: E01, P16

Abstract: This paper deals with GDP as the most widespread and most represented measure of economic activity in the last seven decades. Although GDP outlined respective economic quintessence at the time, the paper shows that GDP was hiding far more than it revealed in the modern economy. The aim of the paper is to highlight the shortcomings of GDP by reviewing research that deals precisely with its measurement and its role in the modern economy. Local polynomial regression is also used to estimate the relationship between life satisfaction and GDP in a sample of 51 countries. Despite numerous criticisms of economic growth and GDP as adequate measures to provide analysis in the 21st century, economies around the world remain focused almost exclusively on that criteria in the midst of emerging from the Covid-19 Pandemic crisis. However, both the reports of the UN climate panel and the very appearance of the corona virus have revealed all the shortcomings of such an approach. For example, the occurrence of natural disasters such as earthquakes and consequent reconstruction can significantly increase GDP, but this is not desirable from the aspect of the well-

being of society. The paper outlines main critiques of growth and GDP and offers possible alternatives, some of which are already in use in neighboring countries.

Keywords: GDP, sustainable development, economic growth, measuring well-being

JEL Classification: E01, P16

1 Uvod

Bruto domaći proizvod (u nastavku BDP) posljednjih je sedam desetljeća ključna mjera kroz koju se promatraju ekonomije diljem svijeta. Međutim, u jeku klimatske krize i dubokih nejednakosti postavlja se pitanje opravdanosti korištenja BDP-a kao mjere blagostanja u 21. stoljeću. U ovom radu izlaže se pregled kritika BDP-a, ali i ekonomskog rasta kao ultimativnog cilja gospodarstva s obzirom na to da ekonomski rast postaje u potpunosti kontradiktoran ne samo s blagostanjem, već i s opstankom ljudske vrste (Wariaro et al., 2018).

U nedavno objavljenom izvješću o stanju klime (IPCC, 2021) nedvojbeno je utvrđeno da ljudska aktivnost utječe na klimu na nezabilježen način u posljednjih nekoliko stotina tisuća godina. No, iako je još prije više od desetljeća francuski predsjednik Nicolas Sarkozy okupio stručnjake za evaluiranje starih i prijedloge novih mjera uspješnosti država (Stiglitz, Sen i Fitoussi, 2010), rast BDP-a nastavlja biti primarni cilj svake vlade.

Ekonomski rast u ekonomiji gotovo da je ušao u sferu dogme te predstavlja ultimativni cilj koji se gotovo i ne preispituje. Međutim, kao što će se pokazati u ovom radu, kritike BDP-a i mjerenja uspjeha gospodarstva isključivo kroz prizmu rasta dolaze i od začetnika ove mjere, ali se često zanemaruju. Pitanje rasta BDP-a i održivosti originalno je postavljeno i mnogo prije 21. stoljeća kada je, u jeku ekonomske krize 2009. godine samo aktualizirano. Nakon što se globalno gospodarstvo izvuklo iz krize, bilo je lakše nastaviti s istim modelom. Ipak, globalna kriza uzrokovana novim koronavirusom i alarmantna upozorenja UN-ova panela za klimu nanovo su aktualizirala pitanje BDP-a kao adekvatne mjere uspješnosti nacionalnih ekonomija.

Cilj je ovoga rada istaknuti neke nedostatke BDP-a te ilustrirati povijesne uvjete koji su uvelike determinirali današnji *status quo* po pitanju mjerenja ekonomske uspješnosti. U radu se tvrdi kako je današnja široka uporaba BDP-a više odraz tzv. ovisnosti o stazi (engl. *path dependence*), nego same sveobuhvatnosti i kvalitete same mjere. Metodološki pristup svodi se na sučeljavanje teorijskih principa ekonomista nesklonih rastu i dominantne paradigme s fokusom na rast. Dodatno, pomoću lokalne polinomne regresije pokazuje se da ne postoji čvrsta veza između razine BDP-a i zadovoljstva životom. U nastavku rada daje se kratak prikaz povijesnog razvoja BDP-a i nacionalnih računa. U trećem dijelu rada iznose se kritike BDP-a kao mjere blagostanja, ali i ekonomskog rasta kao cilja ekonomske politike. U četvrtom dijelu rada daje se sažet prikaz alternativnih mjera ekonomske uspješnosti.

2 Povijest BDP-a

BDP je procijenjena vrijednost finalnih dobara i usluga koje se proizvode i mijenjaju za novac u gospodarstvu. BDP se može mjeriti pomoću tri metode: proizvodnom, rashodnom i dohodovnom, pri čemu je rashodna najuobičajenija. Prema rashodnoj metodi, BDP se sastoji od četiri glavne komponente, odnosno predstavlja zbroj (i) osobne potrošnje (plaćanja kućanstava za dobra i usluge koje koriste), (ii) državne potrošnje (javne potrošnje za pružanje dobara i usluga, infrastrukture, plaćanja dugova itd.), (iii) neto investicija (odnosno porasta vrijednosti kapitalnih dobara) i (iv) neto

izvoza (razlike između vrijednosti izvoza dobara i usluga i vrijednosti uvoza dobara i usluga). Landefeld (2000) BDP naziva jednim od najvećih izuma 20. stoljeća. Philipsen (2015) opisuje BDP kao izum koji je u relativno kratkom razdoblju od specifičnog i uskog alata postao globalni vladar ekonomskih politika. No, ključno je pitanje početka, odnosno *izuma* BDP-a kao mjere ekonomske aktivnosti i, posredno, blagostanja. Ključni događaji koji su odredili definiciju BDP-a koja se koristi i danas bili su Velika depresija 1930-ih i Drugi svjetski rat (Coyle, 2011). Naime, iskustvo duboke ekonomske depresije bez presedana jasno je ukazalo na potrebu za statistikom koja bi mogla poslužiti kao pomoć, kao putokaz nositeljima ekonomske politike u kojem smjeru ići i kako završiti krizu. Simon Kuznets, koji je 1971. godine osvojio i Nobelovu nagradu za empirijski doprinos razumijevanju ekonomskog rasta, jedna je od ključnih osoba za 'izum' BDP-a. Njegovi prvi izračuni za američki Kongres pokazali su da se američki nacionalni dohodak prepolovio između 1929. i 1932. godine (Coyle, 2011, 13).

Ipak, i sâm je Kuznets bio svjestan ograničenja vlastitog izuma. U svojem je izlaganju istaknuo kako bi bilo korisno, iz pozicije društva, isključiti ona dobra i usluge koje supstancijalno ne pridonose *blagostanju* ljudi, odnosno, upravo suprotno, čak mu i štete (Kuznets, 1937). No, usprkos izraženim zabrinutostima, u konačnu mjeru BDP-a, koja je u uporabi i danas, ušlo je i sve ono što Kuznets nije smatrao pozitivnim društvenim doprinosom. Najizraženiji primjer je naoružanje. Trošak naoružanja nerijetko je enorman i povećava BDP, a *de facto* ne pridonosi blagostanju ljudi. Upravo je odluka da se sva državna potrošnja, uključujući i naoružanje uključi u novu ekonomsku mjeru bila i ključna prekretnica u definiranju BDP-a koji se koristi i danas. Gledano u povijesnom kontekstu početka 1940-ih i Drugoga svjetskog rata, ova je odluka bila smislena. Naime, uključivanje *sve* potrošnje u finalni indikator stanja ekonomije moglo je poslužiti vladama da relativno jednostavno prate kretanje značajnih ekonomsko-statističkih kategorija i u skladu s njima donose odluke o alokaciji resursa. Čak se i u službenom objašnjenju odluke uključivanja naoružanja u BDP spominje činjenica da se nastojala potvrditi uloga nacionalne vlade kao ultimativnog potrošača, kroz kupnju svih dobara i usluga za finalnu potrošnju (Carson, 1975).

Naravno, nisu samo američki statističari razvijali mjeru agregatne potrošnje. Paralelno se diljem svijeta odvijaju naponi usmjereni statistički konzistentnom praćenju nacionalnih gospodarstava. Ubrzo nakon osnivanja Ujedinjenih naroda 1945. godine, među ostalim i zbog povećanih međunarodnih tokova novca, počeli su i naponi da se uvede međunarodni standard mjerenja, kasnije poznat i kao sustav nacionalnih računa (Coyle, 2011).

Pojava koja je svakako obilježila postratni period je strah vlada diljem svijeta od ponavljanja Velike depresije 1930-ih. Zbog tog je straha fokus vlada u postratnom periodu bio na preciznom praćenju ekonomije i pravovremenom interveniranju putem državne potrošnje. Takvu je politiku zagovarao ranije i Keynes (1936). Nakon Drugoga svjetskog rata, Keynesov makroekonomski način promatranja gospodarstva savršeno se nadopunio sa statistikama BDP-a, koje ranije nisu postojale. Prvi je put omogućeno *upravljanje* potražnjom.

Nastavno na razvoj BDP-a pojavljuje se povezan pojam ekonomskog rasta koji postaje ultimativni cilj ekonomske politike. Ekonomski rast definira se kao porast ukupnog BDP-a iz godine u godinu. Jedna činjenica izvrsno ilustrira u kojem je razmjeru ekonomski rast preokupirao imaginaciju ekonomske politike u postratnom periodu. Naime, ekonomski je rast bio prioritetni cilj obaju blokova nakon Drugoga svjetskog rata. Samo se način postizanja ekonomskog rasta razlikovao. Dok je Zapadni blok rast prepustio tržištu uz državni intervencionizam, u Istočnom bloku postojali su petogodišnji planovi proizvodnje. Dakle, dvije dijametralno suprotne filozofije, u pogledu svjetonazora, ideologije fundamentalno su imale identičan cilj – što brži i što veći ekonomski rast.

Postojanje mjere rasta ostvarilo je nužan uvjet za ostvarivanje svesrdne usmjerenosti nacionalnih gospodarstava BDP-u. No, valja uzeti u obzir još jedan čimbenik ekonomskog rasta bez presedana u

posljednjih nekoliko desetljeća. Korijene današnjega globalnog sustava moguće je potražiti u 1980-im kada počinje neoliberalna kontrarevolucija i ubrzani globalizacijski proces. Uloga znanosti također je bila bitna za obrat od keynezijanske paradigme u postratnoj eri k neoliberalnoj paradigmi u 1980-ima. Naravno, neoliberalna kontrarevolucija u znanosti bila je posljedica pojave neuspjeha dotadašnje ekonomske politike u obliku stagflacije, a nove ekonomske politike sažete su u tzv. Washingtonskom konsenzusu (Williamson, 2009).

Dominacija neoliberalne ideologije u znanosti utjecala je na politiku sve do danas. Kroz taj period, tržište je predstavljano kao svemoguća sila koja efikasno raspodjeljuje resurse u ekonomiji. Kao posljedica veličanja tržišta i konkurencije dogodio se do tada nezabilježen razvoj tehnologije koji je omogućio globalizacijski proces kao i proširivanje dijapazona proizvoda široke potrošnje. Dodatno, kao što piše Freeman (2010), u sklopu tog *laissez-faire* ekonomskog eksperimenta došlo je do ekspanzije financijskog sektora, odnosno procesa financijalizacije. Naravno, uz razvoj novih proizvoda razvio se i sustav reklamiranja i oglašavanja kako bi se novi proizvodi prodali. Time je kompletiran Latoucheov (2010b, 17) popis od tri potrebna sastojka da bi potrošačko društvo nezaustavljivo hrlilo u vlastitu propast: (i) reklama, koja stvara želju za potrošnjom, (ii) krediti, koji daju sredstva za potrošnju i (iii) proizvodi s ugrađenom planiranom zastarjelošću zbog koje se uvijek traže novi proizvodi. Vrijednosna premisa „više je bolje“ ukorijenila se i u potrošačku kulturu i u obrazovanje. U toj utrci za više, reklame su postale ključna determinanta mišljenja današnjih potrošača kako se bez nekih proizvoda ne može. U anketi direktora velikih američkih kompanija, 90 % ih je priznalo da bi bilo nemoguće prodati nove proizvode bez reklamne kampanje, 85 % je reklo da reklame „često“ uvjeravaju ljude da kupuju stvari koje ne trebaju, a 51 % ih smatra da reklame uvjeravaju ljude da kupuju stvari koje im zaista ne trebaju (Gorz, 1994). Ovi podaci izvrsno ilustriraju kako postoji cijela industrija koja pridonosi BDP-u, a bavi se isključivo time da uvjeri ljude da kupuju nove stvari, koje kao u beskonačnoj petlji ponovno povećavaju BDP. Pritom ta industrija ne čini ništa fundamentalno produktivno za blagostanje društva. Stvari postaju još ozbiljnije kada se uzme u obzir oglašavanje djeci. Nevjerojatan je podatak da su 1983. godine poduzeća izdvajala oko 100 milijuna dolara godišnje na marketing ciljan prema djeci. Samo 23 godine kasnije, 2006. godine, taj je iznos bio 17 milijardi dolara godišnje (O'Barr, 2008), odnosno oko 170 puta više. Prema tome, samo postojanje mjere bilo je nužan, ali ne i dovoljan uvjet za stvaranje globalne opsjednutosti rastom. Drugi uvjet bio je rezultat politika deregulacije, odnosno što većeg ukidanja državnog intervencionizma kako bi se tržištu prepustilo postizanje maksimalne proizvodnje i potrošnje. Problem nije u tržištu *per se*, već u činjenici da golemi iznosi troškova nisu internalizirani na razini poduzeća, već su nametnuti čitavom društvu, a pritom ne ulaze u nacionalne račune (primjerice, devastacija prirodnog okoliša, izumiranje vrsta, porast temperature). Upravo je navedeno ključan problem koji u svojem izvješću o klimatskim promjenama navodi Stern (2006), koji klimatsku krizu promatra upravo kao eksternaliju, odnosno tržišni nedostatak. Postojanje relativno opipljive mjere poput BDP-a, u kombinaciji s paradigmom *više je bolje* i ignoriranjem eksternalija dovelo je do današnje ovisnosti gospodarstva o ekonomskom rastu. U nastavku se iznose neke od kritika BDP-a kao mjere, ali i pretjeranog fokusa ekonomske politike na ekonomski rast.

3 Kritike ekonomskog rasta i BDP-a

Iz prethodnog dijela vidljive su povijesne okolnosti koje su dovele do široke uporabe BDP-a u 21. stoljeću. Velika depresija i Drugi svjetski rat, do tada nezabilježeni događaji u modernoj povijesti, bili su na neki način okidač za upravljanje ekonomijom kakvo je uslijedilo u postratnom periodu.

Ipak, iz perspektive 21. stoljeća, u kojem je, među ostalim, i rata manje nego ikada u povijesti (Harari, 2018), BDP kao mjera blagostanja stanovništva naprosto ne funkcionira. Ponajprije zato što ne uspijeva ni približno obuhvatiti želje i potrebe ljudi, čije navodno blagostanje mjeri. Philipsen (2015) izmišljenom anegdotom na idealan način ilustrira ovaj inherentni nesklad između onoga što BDP pokazuje i onoga što bi bilo idealno da takva univerzalna mjera pokazuje. Za primjer uzima pušača, ovisnika o pilulama, koji na putu do odvjetnika za razvod braka doživi prometnu nesreću zbog slanja SMS-a o sutrašnjoj trgovini financijskim derivatima. Ako preživi nesreću, platit će kaznu za izazivanje prometne nesreće, medicinske troškove te troškove oporavka. Potom, nastavlja koristiti skupo gorivo za svoj golemi automobil, štetne cigarete i pilule koje izazivaju ovisnost. U ovom zornom primjeru Philipsen (2015) pokazuje kako ovakvo ponašanje itekako pridonosi rastu BDP-a. Medicinski troškovi, lijekovi, popravci automobila, ali i duhanska industrija itekako sudjeluju u izračunu BDP-a. Ipak, iz pozicije blagostanja društva, teško je reći da se radi o uzornom članu društva. Ključno pitanje koje se postavlja je reflektira li BDP, odnosno ono što on mjeri *želje i potrebe* stanovništva.

U kontekstu rastućih globalnih problema (klimatska kriza i kriza nejednakosti) potrebno je pokrenuti raspravu o toj zastarjeloj mjeri. Zanimljivo je da je pitanje održivosti ekonomskog rasta postavljeno i značajno prije svih recentnih kriza. „Održivost“ je kao politički pojam prvi put uvedena još 1972. godine u izvješću Rimskog kluba *Limits to growth*: „Tražimo model koji predstavlja svjetski sustav koji je 1. održiv bez naglog i nekontroliranog kolapsa i 2. sposoban za zadovoljavanje osnovnih materijalnih potreba svih ljudi“ (Meadows et al., 1972, citirano u Grober, 2007, 6). Martínez-Alier et al. (2010) primjećuju da tada počinje shvaćanje kako odricanje od rasta znači korištenje državne regulacije i poticanje etičkog progresa. Potlačeni ne mogu sjediti i čekati *trickle-down* efekte ekonomskog rasta. Nešto kasnije pojavila se sintagma „održivi razvoj“ koja je praktično definirana 1987. godine u Brundtland izvješću *Our Common Future* (Coyle, 2011): „Održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe.“ Budući da su rast i razvoj u pravilu povezani i zapravo isprepleteni pojmovi (iako je moguće i da se pojavljuju jedan bez drugog), nužno se otvara i pitanje održivog rasta. Može li ekonomski rast trajati zauvijek u konačnom svijetu? Postoji li uopće održivi rast ili on predstavlja oksimoron? Donedavno u debatama su se uglavnom pojavljivala dva odgovora. Prvi je bio od radikalno liberalne struje ekonomista koji smatraju da ekonomski rast *per se* mora biti ultimativni cilj. Dakle, nije bitna raspodjela rasta, ni učinci rasta na okoliš s obzirom na to da od rasta u dugom roku imaju koristi svi, a svi će se nedostaci putem rasta samoregulirati. Drugi odgovor, koji se uglavnom može svrstati i u *mainstream* ekonomske misli, vodi brigu i o karakteru rasta, odnosno uključenosti cijelog stanovništva u rast, ekološkoj održivosti i nejednakostima.

S aspekta kritike rasta, najzanimljivija je treća skupina koja predstavlja tzv. heretike ekonomskog rasta (Latouche, 2010a; 2010b) koji smatraju da ekonomski rast *ne smije* biti krajnji cilj kojem će društvo težiti. Nedavno objavljeno izvješće tijela Ujedinjenih naroda koje se bavi znanošću izravno povezanom s klimatskom krizom zapravo apostrofira sve zabrinutosti zbog pretjeranoga ekonomskog rasta. Naime, zaključak je izvješća da ljudska aktivnost utječe na klimu na nezabilježan način u posljednjih nekoliko stotina tisuća godina. Pritom su nastale promjene u značajnoj mjeri neizbježne i nepovratne. Ustanovljeno je da je, kako sada stvari stoje, nemoguće postići ciljeve Pariškog sporazuma iz 2015. godine i zadržati porast temperature na ili ispod 1,5 Celzijevih stupnjeva iznad preindustrijskog doba (UN, 2021).

Ljudska aktivnost, usmjerena isključivo prema ekonomskom rastu bez granica, ne samo da je dovela do ruba klimatskog sloma, već se, pogotovo u pandemiji koronavirusa paralelno događa i rast nejednakosti bez presedana kao i erozija socijalnog kapitala. Rastuće nejednakosti (i) izazivaju socijalne nemire, jača politička moć bogatih te se pojavljuju *rent-seeking* aktivnosti, lobiranje, korupcija i politički nepotizam (Todaro i Smith, 2005, 195), (ii) idu ruku pod ruku s političkom

nestabilnosti (Rapley, 2004), (iii) dovode do lošijeg zdravlja populacije, kraćeg životnog vijeka te veće incidencije mentalnih bolesti (Ortiz i Cummins, 2011), (iv) imaju negativan efekt na moral radnika (Stiglitz, 2012).

Najžešći kritičari ekonomskog rasta su teoretičari tzv. *degrowth* pokreta. Latouche (2010a) *degrowth* definira kao politički slogan s teorijskim implikacijama. Latouche (2010a, 519) piše: „vrlo precizno (*degrowth*, op. a.) zapravo znači napuštanje religije: religije ekonomije, rasta, napretka i razvoja“. Jednaku formulaciju, ali s drugim implikacijama koristi i van den Bergh (2011), pozivajući na indiferentnost prema rastu, a ne smanjivanje rasta kao polazište prema boljem društvu. Međutim, Kallis (2011) primjećuje kako je usredotočenost na BDP samo manifestacija, ali ne i uzrok „društva s fetišom rasta“. Začetak ovoga diskursa može se potražiti još u knjizi „Silent Spring“ autorice Rachel Carson iz 1962. godine. Opisujući opasnosti uporabe pesticida za ljude i okoliš Carson je pokrenula revolucionarne promjene u poimanju okoliša te direktno utjecala i na promjene zakonodavstava u pogledu regulacije zagađenja. Diskusiju o *degrowthu* započeo je rumunjski ekonomist Nicholas Georgescu-Roegen još 1970-ih, zbog čega ga neki smatraju i „ocem *degrowth* pokreta“ (Martínez-Alier et al., 2010).

Georgescu-Roegen je ekonomski proces povezo s drugim zakonom termodinamike – zakonom entropije. Entropija je indeks količine nedostupne energije u danom termodinamičkom sustavu u određenom momentu njegove evolucije. Upravo je entropija ključan proces koji su ekonomisti zanemarili kroz svoje mehanicističko poimanje ekonomije. Naime, u mehanici svi su procesi reverzibilni. Reverzibilnost procesa dopušta i prvi zakon termodinamike koji kaže da se proces može odvijati unaprijed i unatrag, da sve bude točno kao prije, ne ostavljajući ikakav trag o tome što se dogodilo. Međutim, razlika između mehanike i termodinamike proizlazi upravo iz drugog zakona termodinamike koji kaže da entropija zatvorenog sustava kontinuirano i nepovratno raste prema maksimumu, tj. dostupna energija kontinuirano se pretvara u nedostupnu energiju sve dok u potpunosti ne nestane. Očito, ekonomija je nepovratan proces i vrijedi drugi zakon termodinamike (Georgescu-Roegen, 1975, 351-353). Jednom sastavljeni automobil naprosto je nemoguće rastaviti na sve inpute tako da ti inputi izgledaju identično kao što su izgledali prije proizvodnog procesa. Koliko god ta činjenica bila očita, u promatranju ekonomije ona se u pravilu i dalje zanemaruje. U kontekstu entropije svaka akcija čovjeka ili organizma, svaki proces u prirodi mora rezultirati deficitom za ukupni sustav (Georgescu-Roegen, 1975).

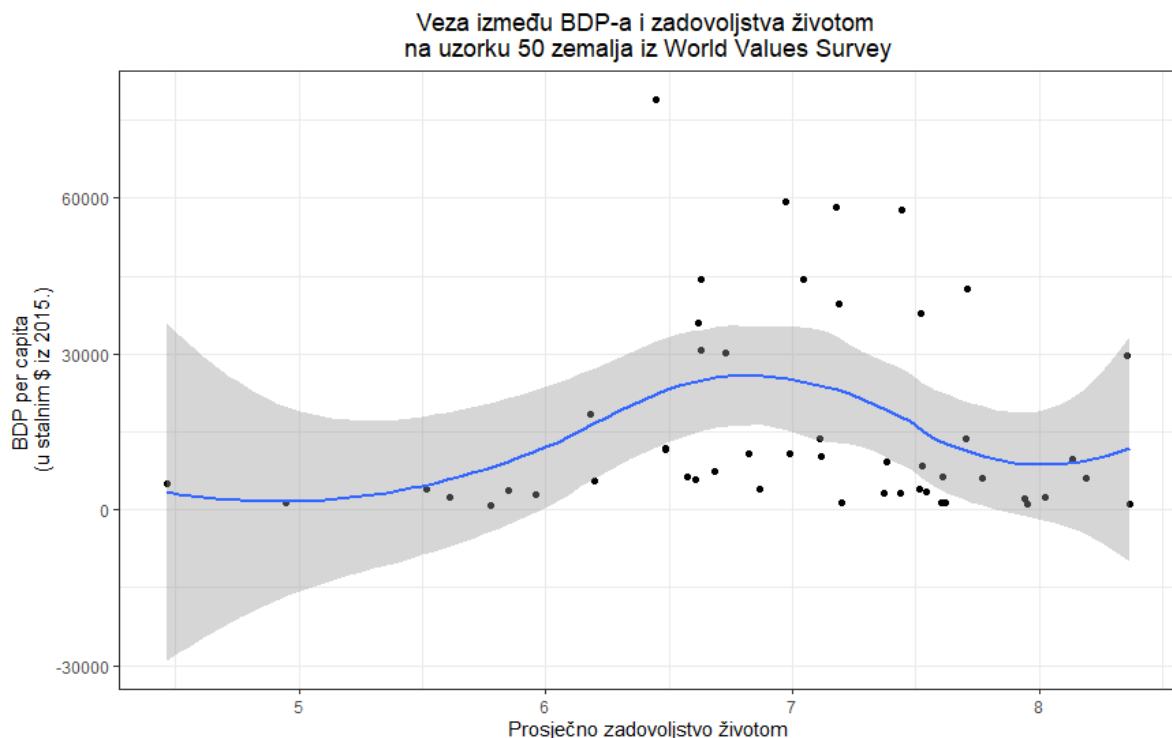
Zanimljivo je da većina ekonomskih modela naprosto ignorira ovaj nalaz. U većini modela u proizvodnu funkciju ulaze rad i kapital, najčešće uz apstrahiranje svih ostalih utjecaja i ograničenja. Pflaiderer (2014) detaljno piše o problemu korištenja manjkavih modela u kreiranju ekonomske politike. On razlikuje tzv. *book-shelf* modele koji su korisna intelektualna vježba i predstavljaju dobro opisivanje određenih pojava uz implicitne i eksplicitne pretpostavke. Pflaiderer (2014) tvrdi da modeli postaju *kameleoni* kada se „skinu s polica“, i njihovi se rezultati pokušavaju predstaviti nosiocima ekonomske politike kao putokaz djelovanja a da ne prolaze kroz „filter stvarnog svijeta“. Filter stvarnog svijeta znači da je, ako model želi biti predstavljen kao relevantan za stvarnost, nužno preispitati njegove pretpostavke – utvrditi jesu li one vjerodostojne u stvarnom svijetu. Ako ne, tada model ne smije biti primjenjivan. Autor modele naziva kameleonima jer se u pravilu prvo na temelju njih donose zaključci o potrebnim politikama u stvarnom svijetu, a zatim, ako se te politike pokažu neuspješnima jednostavna obrana je da oni vrijede samo pod određenim pretpostavkama, a ne mogu se generalizirati. Pflaiderer (2014) je svojim radom dao važnu podršku protivnicima rasta, stavivši pod upitnik rezultate svih ekonomskih politika koje su posljedica opsjednutosti rastom. Ako modeli ne uzimaju u obzir objektivna ograničenja poput biosfere, dostupne količine nafte i procesa entropije, tada je zaključak da ekonomski rast u pravilu povećava blagostanje pogrešan. Zanimljiv je citat Sica Mansholta iz 1974. godine koji pokazuje da sentiment protiv ekonomskog rasta nije uvijek bio na

samim marginama političkih i ekonomskih rasprava s obzirom na to da je Mansholt tada bio potpredsjednik Europske komisije:

„Za nas u industrijaliziranom svijetu, smanjivanje materijalne razine našeg života postalo je potreba, što ne znači nulti rast već negativni rast. Rast je samo politički cilj u interesu dominantne manjine“ (Mansholt, 1974, citirano u Latouche, 2010a).

Prema tome, postoji značajan dio teoretičara koji smatra da je globalnoj ekonomiji potreban *negativan* ekonomski rast kako bi se povećalo blagostanje ljudi. Međutim, već se u postratnom periodu pokazalo kako je teško pratiti napredak prema nekom cilju bez adekvatne mjere. Nekada je ta mjera bila BDP. Kritičari BDP-a slažu se oko toga da „što mjeriš utječe na to što radiš“ (Stiglitz, Sen i Fitoussi, 2010; Philipsen, 2015). Drugim riječima, bez mjerenja onoga što je *bitno* teško je uspostaviti sustav kojim se upravlja na način da tog *bitnog* bude što više. Budući da BDP ne uključuje ni na koji način uništavanje okoliša, otvaranje novih okolišno neprihvatljivih pogona iz aspekta BDP-a bit će proglašeno kao uspjeh. Kada se gleda šira slika, ukidanje „prljavih“ industrija smanjit će BDP, ali će taj gubitak na određen način biti nadoknađen povećanom kvalitetom života, manjim zagađenjem zraka u okolici, boljim zdravljem stanovništva i slično.

Na Slici 1. prikazan je odnos između BDP-a i prosječnog zadovoljstva životom za 50 zemalja iz ankete *World Values Survey*. S obzirom na to da model linearne regresije nije adekvatan za opisivanje povezanosti između navedene dvije varijable, korištena je LOESS aproksimacija, odnosno lokalno vagana polinomna regresija (Cleveland i Devlin, 1988). U osnovi, kao što je vidljivo iz slike, ne postoji jasna veza između BDP-a i zadovoljstva životom. Kao što postoje zemlje s visokim BDP-om *per capita* i niskim zadovoljstvom životom, tako postoje i one relativno siromašne zemlje s izrazito visokim zadovoljstvom životom.

Slika 1. BDP *per capita* i zadovoljstvo životom

Izvor: autor izradio i prilagodio iz WVS (2020) i World Bank (2020)

Easterlin (1974) je došao do zaključka kako, kada se promatra kretanje dohotka i sreće kroz vrijeme, sreća u jednom trenutku prestaje pratiti rast dohotka. Objašnjenje može ležati upravo u ignoriranju slobodnog vremena u izračunu BDP-a. Naime, pri niskoj razini dohotka, pojedinci će biti voljni raditi više kako bi osigurali veće blagostanje za sebe i svoje obitelji. Što više rade, dohodak im raste i oni su s vremenom sposobni ispunjavati većinu svojih potreba.

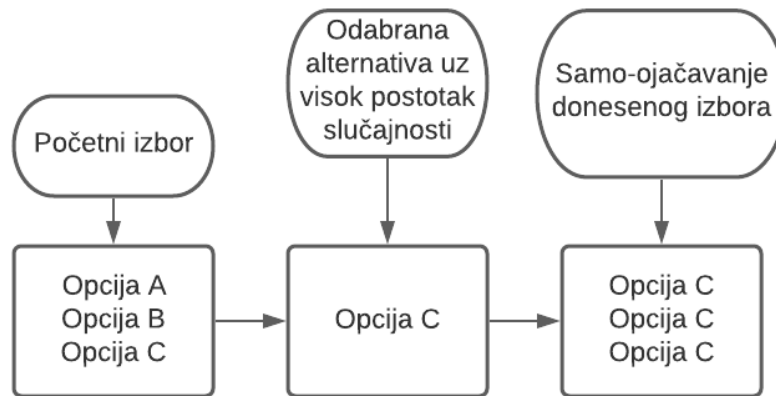
Nakon nekog vremena oni se jednostavno nalaze pred izborom – više raditi i imati još više ili raditi isto/manje i imati onoliko koliko trenutačno imaju. Ako rade sve više i više, neće stići uživati u plodovima svojega rada. Ovo je naravno predstavljanje problema rasta dohotka u pojednostavljenom i suženom kontekstu na razini pojedinca, ali u pravilu dobro opisuje i logiku u općem kontekstu na razini ekonomije.

Danas su dokazi da BDP nije povezan s dobrobiti i blagostanjem stanovništva toliko snažni da se teško više može govoriti o Easterlinovom paradoksu, kao prije gotovo pet desetljeća kada je nastao navedeni pojam. Primjerice, Deaton i Schreyer (2020) uzimaju u obzir međunarodne usporedbe između 176 zemalja svijete i ističu važne probleme BDP-a kao mjere blagostanja, naglašavajući da prije svega ne govori ništa o distribuciji ostvarenih dohodaka. Dodatno, ističu kako u globaliziranom svijetu BDP ima sve manje veze s nacionalnim materijalnim blagostanjem budući da međunarodni transferi kapitala mogu imati enormne učinke na BDP (Deaton i Schreyer, 2020). Costanza et al. (2014) još 2014. godine zagovarali potpuno napuštanje BDP-a kao promašene mjere nacionalnog uspjeha. Ističu činjenicu kako globalno gospodarstvo u vrijeme nastanka BDP-a i ono danas, u kojem je BDP jednako toliko važan nije ni približno slično da bi se i dalje opravdalo korištenje BDP-a. McNeill (1999) također navodi potrebu da se preispita korisnost korištenja takvog indikatora, koji ne uključuje „proizvodnju“ odnosno rad u kućanstvu, kvalitetu okoliša, slobodno vrijeme dostupno građanima, i indiferentan je prema razini nejednakosti. Još prije 10 godina, čak je i uvijek umjereni i relativno konzervativni renomirani časopis *The Economist* nakon debate o BDP-u zaključio kako je BDP doista loša mjera poboljšanja standarda življenja (Fioramonti, 2013).

Iako su se nakon globalne krize 2009. godine pojavili značajni naponi u isticanju nedostataka mjerenja uspješnosti svjetske ekonomije gotovo isključivo putem rasta BDP-a kao i glasniji apeli napuštanju društva fokusiranog na rast, praktične promjene više od deset godina kasnije još uvijek nema. Iako su opet aktualizirani problemi održivosti zbog pojave koronavirusa i izvješća IPCC-a koje daje prilično prijeteći pogled na budućnost čovječanstva ako se nastavi sa starim načinom razmišljanja, još uvijek nema potrebnih velikih iskoraka iz zone ugone i sigurnosti koju pruža BDP. Razlog tome može se potražiti u fenomenu koji se naziva *ovisnost o putu* (engl. *path dependence*).

Ovaj fenomen govori o tome koliko povijest determinira i „zaključava“ današnje ponašanje zbog događaja koji su prevagnuli na povijesnoj margini. Page (2006) izvodi matematički što znači *ovisnost o putu* i kako funkcionira tzv. proces *zaključavanja*. Na osnovnoj razini, može se objasniti kao što je prikazano na Slici 2.

Slika 2. Shematski prikaz ovisnosti o stazi

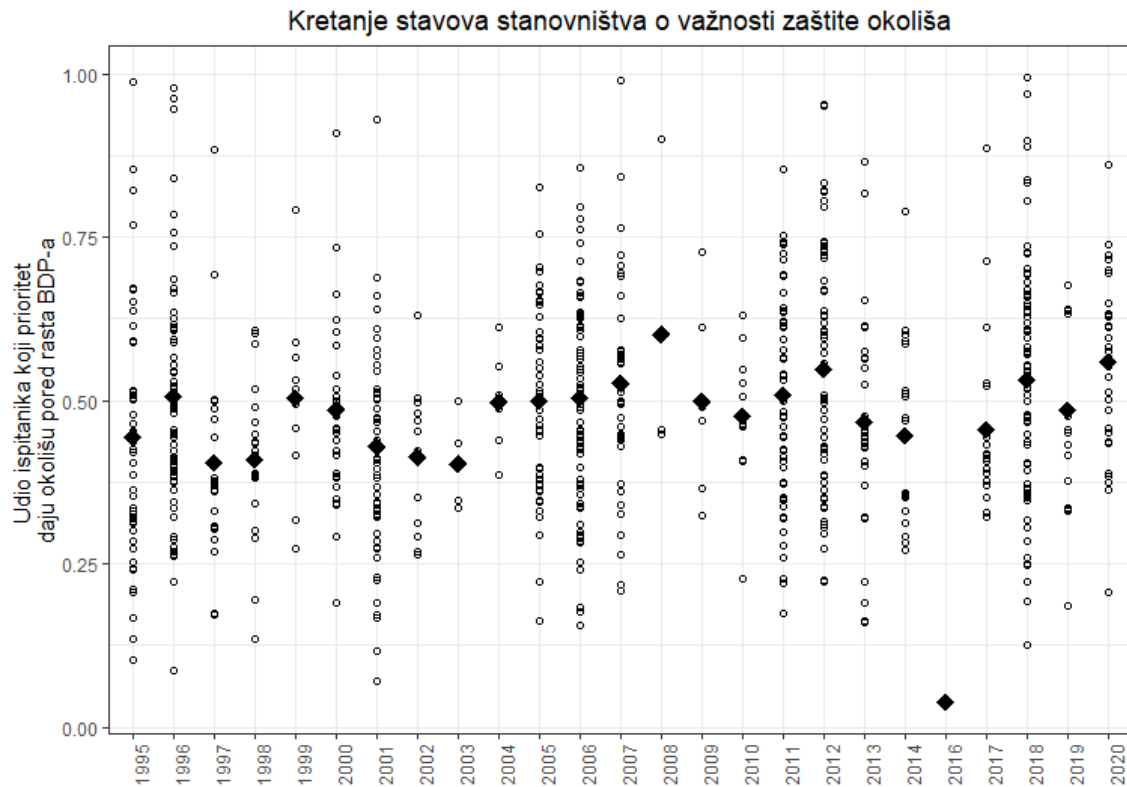
Izvor: izrada autora (2021)

Ovisnost o odabranom putu počinje nakon što se u nekom povijesnom momentu odabere jedna opcija. U slučaju BDP-a taj je trenutak okvirno bio oko polovice 20. stoljeća. Kao što je izloženo na početku rada, tada je sustav nacionalnih računa uveden kao zlatni standard za vođenje međunarodne ekonomske statistike. Ranije je objašnjeno zašto je, u tadašnjem kontekstu, takva odluka imala smisla. Međutim, kako događaji zbog kojih je određena odluka nastala ostaju zaboravljeni u povijesti, opcija koja je odabrana kao rezultat tih događaja nastavlja se koristiti i samoojačavati, sve dok, kao što je prikazano na zadnjem dijelu grafa, ne ostane dojam da je odabrana opcija zapravo i jedina moguća dostupna opcija.

Dobar primjer za *path dependence* je i vožnja na lijevoj strani u određenim dijelovima svijeta. Arheološki dokazi upućuju na to da se u Rimskom Carstvu kolima upravljalo slijeva kako bi dešnjaci kojih je većina imali slobodnu desnu ruku za mač u slučaju da se sretne s neprijateljem (History, 2016). Očito, danas ovaj razlog nema nikakvog rezona, pa ipak oko trećine zemalja u svijetu još uvijek ima propisan promet po lijevoj strani.

Zbog fenomena ovisnosti o stazi, svakom pozivu na reevaluaciju korisnosti BDP-a imanentna je izvjesna razina otpora. Ipak, to ne treba i ne smije biti razlog gušenja konstruktivne debate. Naravno da je pristup koji preispituje ili niječe ulogu ekonomskog rasta u društvenom blagostanju još uvijek na marginama ekonomske znanosti. Osim znanstvenog, to pitanje predstavlja i politički problem *par excellence* što ilustrira Slika 3. U *World Values Survey* otkada se provodi, postoji pitanje koliko osoba preferira zaštitu okoliša, a koliko ekonomski rast. Na Slici 3. svaka točka predstavlja udio ispitanika koji su odgovorili da preferiraju zaštitu okoliša u pojedinoj zemlji. Ispunjeni kvadrati na slici označavaju prosjek svih zemalja za određenu godinu.

Vidljivo je da distribucija odgovora ostaje gotovo konstantna kroz vrijeme. Drugim riječima, usprkos sve većim izazovima i sve glasnijim upozorenjima znanstvenika o klimatskoj ugrozi, ljudi se globalno, u prosjeku, za klimu brinu jednako kao prije gotovo tri desetljeća. Međutim, izuzev godina sa samo jednom zemljom u anketi, 2020. godina pokazuje prosječno najviše brige za okoliš, kada je više od 50 % ispitanika izrazilo veću važnost okoliša od ekonomskog rasta. Navedeno je zanimljivo iz aspekta da je 2020. godina bila prva pandemijska godina koronavirusa. Moguće je da je upravo ta ugroza motivirala ljude da dublje razmisle o problemima održivosti.

Slika 3. Stavovi stanovništva o važnosti zaštite okoliša kroz godine
Izvor: autor izradio i prilagodio iz WVS (2020)

Dakle, jasno je zašto je većini političke elite ipak u interesu inzistirati na ekonomskom rastu. Dok god je on u očima biračkog tijela najvažniji, teško je zamisliti da politički diskurs bude drugačiji. Međutim, u skladu sa suvremenim izazovima globalne ekonomije jasno je da je potrebno pronaći mjeru prikladnu za 21. stoljeće.

4 Alternativni pristupi mjerenju napretka

Nakon izlaganja o promašenosti BDP-a kao mjere uspjeha pojedinoga gospodarstva, postavlja se pitanje zašto je još uvijek dominantan. Koja bi mjera mogla zamijeniti BDP i postati novi cilj kojem treba težiti, pritom ili ignorirajući ili ciljano smanjujući BDP? Neke odgovore ponudili su Stiglitz, Sen i Fitoussi (2010) koji objašnjavaju upravo da su brojne promjene nastale nakon uvođenja međunarodnog sustava nacionalnih računa značajno utjecali na sposobnost tog sustava da izvršava svoju primarnu funkciju nadzora stanja tržišne ekonomije kao i na korisnost te mjere u smislu ekonomskog blagostanja. Jedan od prvih pokušaja bio je UN-ov *Human Development Index* (HDI) predstavljen 1990. godine, koji obuhvaća očekivano trajanje života, obrazovanje i bogatstvo mjereno bruto nacionalnim dohotkom *per capita*. Iako predstavlja pozitivan korak naprijed, ovaj indikator nije pronašao širu primjenu u smislu prilagodbe ekonomskih politika s ciljem povećanja HDI-ja. Ovaj je indikator također bio predmetom brojnih kritika (Dasgupta i Weale, 1992; Srinivasan, 1994; Sagar i Najam, 1998). Kao glavnu zamjerku HDI-ju Dasgupta i Weale ističu kako je ograničen samo na socioekonomsku sferu života, a apstrahira političku i civilnu sferu. Srinivasan (1994) pak zamjerku nalazi u statističkoj i metodološkoj opravdanosti samog indikatora, upućujući na pogreške u mjerenju i

pristranosti inherentne u međunarodnim usporedbama. Sagar i Najam (1998) tvrde da HDI, baš kao što je opisano i za BDP, zapravo predstavlja nerealni prikaz stvarnosti.

Ipak, HDI nije jedina potencijalna alternativa BDP-u. Brojne zemlje sve više shvaćaju irelevantnost BDP-a kao mjere blagostanja i nastoje bolje aproksimirati ukupno zadovoljstvo životom stanovništva. Primjerice, susjedna Slovenija ima indikatore blagostanja koje implementiraju zajednički četiri državne institucije. Indikatori mjere različite dimenzije materijalnog blagostanja, društvenog blagostanja, uključujući zadovoljstvo životom te okolišnog blagostanja, koje uključuje urbano zagađenje zraka, ozbiljna klimatološka upozorenja, kvalitetu vode i slično (IMAD, SURS, ARSO i NIJZ, 2022).

Slične indikatore ima i Austrija, čiji statistički ured objavljuje 30 ključnih indikatora u tri dimenzije: materijalno bogatstvo, kvaliteta života i održivost okoliša (Statistics Austria, 2022). Kao što navode Stiglitz, Sen i Fitoussi (2010), i brojne druge zemlje svijeta već imaju implementiranu određenu vrstu sveobuhvatne mjere blagostanja od BDP-a. Prema tome, očito je da zemlje promišljaju i širu sliku od one prikazane u nacionalnim računima. Međutim, nijedna od navedenih mjera nije međusobno usporediva među zemljama.

Istovremeno, postoje kritičari alternativnih mjera, koji tvrde da BDP zapravo vrlo dobro aproksimira blagostanje, bez obzira na svoje manjkavosti. Primjerice, Delhey i Krol (2013) opisuju alternativne mjere blagostanja i njihovu povezanost sa srećom stanovništva. Osim spomenutog HDI-ja, analiziraju i HDI s korekcijom za nejednakosti, OECD-ov indeks boljeg života, indeks društvenog progresa, indeks blagostanja i indeks društvenog razvoja (Delhey i Krol, 2013). Autori iznose zaključak kako ni jedna alternativna mjera blagostanja, osim OECD-ova indeksa boljeg života, ne aproksimira bolje sreću stanovništva od BDP-a. Delhey i Krol (2013) stoga upozoravaju na prebrzo uvođenje novih, alternativnih mjera, koje potencijalno opet ne bi mjerile sve što je potrebno. Ipak, Delhey i Krol (2013) blagostanje promatraju isključivo kroz subjektivno blagostanje, ignorirajući ostale dimenzije blagostanja pri korelacijskoj analizi. Nadalje, s obzirom na postojanje značajno šireg dijapazona alternativnih indikatora, Delhey i Krol (2013) za analizu koriste uzak set indikatora. U recentnijem radu, Carver i Grimes (2019) otkrivaju kako je potrošnja, a ne dohodak stvarni prediktor subjektivnog blagostanja. Međutim, osnovni problem analize subjektivnog blagostanja je što postoji previše efemernih utjecaja na njega, poput kulture (Inglehart, 1990); genetskih predispozicija (Lykken i Tellegen, 1996), kvalitete institucija (Rode, 2013; Kešeljević, 2016) i povijesnih okolnosti (Recher, 2021). Prema tome, čak i kod postojanja korelacije subjektivnog blagostanja s BDP-om, teško je atribuirati blagostanje isključivo BDP-u.

Kada se govori o alternativnom mjerenju napretka, i u tom kontekstu valja spomenuti ranije predstavljeni *degrowth* pokret. Kallis (2011) navodi kako *degrowth* implicira kulturološki, materijalni i politički bijeg od dominantnog načina razmišljanja, a pokret poziva na dekolonizaciju mašte te aktivni proces oslobađanja misli, želja i institucija od logike rasta, produktivizma i akumulacije radi akumulacije. Suprotno paradigmi rasta, Kallis (2011) piše o održivom *degrowthu*, koje definira s ekološko-ekonomske točke gledišta kao društveno održivo i pravedno smanjenje (i stabilizaciju) društvenog proizvoda u koji uključuje materijale i energiju koje društvo ekstrahira, procesuiraju, transportira i distribuira kako bi se trošili i vratili kao otpad i šteta za okoliš. Sličnu definiciju daju i Schneider, Kallis i Martinez-Alier (2010), definirajući *degrowth* kao pravedno smanjivanje proizvodnje i potrošnje koje povećava blagostanje ljudi i poboljšava ekološke uvjete na lokalnoj i globalnoj razini u kratkom i u dugom roku. Schneider, Kallis i Martinez-Alier (2010) navode kako je smanjivanje BDP-a sporedno, cilj je blagostanje, ekološka održivost i socijalna pravednost. Također, *degrowth* ne implicira apsolutno smanjivanje u svim sferama. Selektivno dopušta rast malim i srednjim ekonomskim aktivnostima (poput obnovljivih izvora energije) te siromašnim grupama i regijama, dok je rast poduzeća, sektora, zemlje ili regije koji eksternalizira troškove na druge neodrživ

i nepoželjan. Selektivan *degrowth* otvara političku debatu o tome koje aktivnosti moraju kontrahirati, a koje moraju rasti, s time da se selekcija ne smije prepuštati tržištima (Kallis, 2011). Prema tome, ova struja teoretičara vidi planirano i ciljano smanjivanje BDP-a kao put prema održivosti. Međutim, problematično je što ne predstavljaju indikatore koji bi mjerili uspješnost takvog puta, odnosno, je li postignut pomak prema održivosti čija je cijena plaćena smanjenjem BDP-a. Bez obzira na inherentne nedostatke ovakve radikalne i nagle promjene pristupa, ona predstavlja zanimljiv misaoni eksperiment koji doista može pomoći da se zamisli pristup ekonomiji bez izraženog fokusa na BDP.

5 Zaključak

Zbog globalne zdravstvene krize uzrokovane koronavirusom i najrecentnijih upozorenja UN-ova klimatskog panela o devastacijskom utjecaju čovjeka na okoliš nanovo su aktualizirana pitanja mjerenja ekonomskog uspjeha pomoću BDP-a s jedne strane, te opravdanost samog ekonomskog rasta s druge strane. Kao što je prikazano u radu, brojne kritike iznesene su i znatno ranije, no uslijed kriza navedene kritike češće dolaze do izražaja. Navedeno je bio slučaj i s globalnom financijskom krizom 2009. godine. Međutim, zanimljiva je pojava o kojoj piše Monbiot (2017) da usprkos nezapamćenoj krizi 2009. godine nakon nje nije uslijedila promjena narativa. Za razliku od prethodnih povijesnih kriza, objašnjava Monbiot (2017), ovoga puta nakon krize zadržan je *status quo*. Dio odgovornosti za to svakako pripada glavnoj mjeri koja diktira relativnu uspješnost zemalja u izlasku iz krize, a to je BDP. Kao što ističu Stiglitz, Sen i Fitoussi (2010) i Philipsen (2015), sama mjera praktički determinira što je bitno i na čemu će biti fokus.

U ovom radu iznesen je kratak povijesni pregled razvoja BDP-a i nacionalnih računa. Za raspravu o promjenama ključno je da se razumije povijesni kontekst i razvoj same mjere. Iznesene su i neke alternativne mjere koje na sveobuhvatan način mjere blagostanje kao i alternativne teorije koje BDP i rast ostavljaju po strani, ili mu se u potpunosti suprotstavljaju. Kao ključna prepreka odricanja od BDP-a kao ultimativnog vodiča ekonomske politike prepoznata je tzv. ovisnost o stazi. Odnosno, povijesni događaji determinirali su današnje korištenje te mjere, a ona se zadržala usprkos tome što nije u potpunosti prikladna za suvremenu ekonomiju u kojoj postaju sve očitije ekološke granice sustava.

U ovom radu ističe se važnost prepoznavanja nedostataka fokusa ekonomske politike isključivo na BDP. Otvaranje rasprave o prednostima i nedostacima ove i alternativnih mjera nužan je uvjet za put u održivo društvo. Održivi razvoj još uvijek je sintagma samo na papiru, gotovo pola stoljeća nakon prvog spomena. Dio razloga može se pronaći i u recentnom istraživanju Giampietra (2019) koji apostrofira inherentnu tenziju između ekonomskog rasta i održivosti. Prema navedenom istraživanju, resursne potrebe za rastom gospodarstva još uvijek značajno nadmašuju ekološke granice, odnosno brzinu resursnih tokova. Zbog navedenoga, razlika između onoga što bi „ekološki kompatibilni rast“ mogao ponuditi i onoga što moderni ekonomski rast zahtijeva, nadoknađuje se iz postojećih zaliha neobnovljivih resursa. Drugim riječima, ekonomske aktivnosti koje poštuju integritet prirodnih ciklusa impliciraju teret za gospodarstvo (Giampietri, 2019). Prema tome, *održivi* rast podrazumijeva zatvaranje navedenog jaza, odnosno ekvivalentnost ekološki kompatibilnog rasta i ekonomskog rasta definiranog BDP-om. U skladu s tim, ključno je pitanje mogućnosti zatvaranja procijenjenog jaza. Kao jedan od glavnih čimbenika na putu prema održivosti često se navode inovacije (Silvestre i Țîrcă, 2019). Međutim, otvoreno je pitanje mogu li inovacije u tom procesu biti dovoljno brze. U svakom slučaju iz navedenog je izvjesno da su potrebni dodatni naponi svih dionika da se pitanje održivosti vrati na vrh liste prioriteta prije nego što se ostvare prognoze iz izvješća o stanju klime (IPCC, 2021).

Literatura

- Carson, R. (1962). *Silent spring*, Houghton Mifflin Harcourt.
- Carson, C. S. (1975). The History of the United States National Income and Product Accounts: The Development of an Analytical Tool, *Review of Income and Wealth*, 21, 153-181.
- Carver, T., Grimes, A. (2019). Income or Consumption: Which Better Predicts Subjective Well-Being?, *Review of Income and Wealth*, 65, 256-280.
- Cleveland, W., Devlin, S. (1988). Locally Weighted Regression: An Approach to Regression Analysis by Local Fitting, *Journal of the American Statistical Association*, 83, 596-610.
- Costanza, R., Kubiszewski, I., Giovannini, E., Lovins, H., McGlade, J., Pickett, K. E., Wilkinson, R. (2014). Development: Time to leave GDP behind, *Nature News*, 505, 283-289.
- Coyle, D. (2011). *The Economics of Enough: How to Run the Economy As If the Future Matters*, Princeton University Press, New Jersey.
- Dasgupta, P., Weale, M. (1992). On Measuring the Quality of Life, *World Development*, 20 (1), 119-131.
- Deaton, A., Schreyer, P. (2020). GDP, wellbeing, and health: thoughts on the 2017 round of the International Comparison Program, *Review of Income and Wealth*.
- Delhey, J., Kroll, C. (2013). A “happiness test” for the new measures of national well-being: how much better than GDP are they?, *Human happiness and the pursuit of maximization*, 191-210.
- Easterlin, R. A. (1974). Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence, *Nations and households in economic growth*, 89-125.
- Fioramonti, D. L. (2013). *Gross domestic problem: The politics behind the world's most powerful number*, Zed Books Ltd., New York.
- Georgescu-Roegen, N. (1975). Energy and economic myths, *The Southern Economic Journal*, 347-381.
- Gorz, A. (1994). *Capitalism, Socialism, Ecology*, Verso, London.
- Grober, U. (2007, February). Deep roots – A conceptual history of ‘sustainable development’, *Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB)*.
- Harari, Y. N. (2018). *Sapiens: a brief history of humankind*, Harper, New York.
- History (2016). *History Stories*, Retrieved from Why do some countries drive on the left side of the road?. Dostupno na: <https://www.history.com/news/why-do-some-countries-drive-on-the-left-side-of-the-road>
- IMAD, SURS, ARSO, NIJZ. (2022, January 18). *Indicators of well-being in Slovenia*, Retrieved from Well-being in Slovenia. Dostupno na: <http://www.kazalniki-blaginje.gov.si/en/wb-slo.html>

- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*, Princeton University Press, New York.
- IPCC (2021). *AR6 Climate Change 2021 report : The Physical Science Basis*. Dostupno na: <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/>
- Kallis, G. (2011). In defence of degrowth, *Ecological Economics*, 873-880.
- Kešeljević, A. (2016). Institutional origins of subjective well-being: Estimating the effects of economic freedom on national happiness, *Journal of Happiness Studies*, 17 (2), 659-712.
- Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest, and money*, Macmillan, London.
- Kuznets, S. (1937). National Income and Its Composition; Discussion between Simon Kuznets, Clark Warburton and M.A. Copeland, *Studies in Income and Wealth Series*, 1.
- Landefeld, J. S. (2000). GDP: One of the Great Inventions of the 20th Century, *Survey of Current Business*, 80 (1), 6-14.
- Latouche, S. (2010a). Degrowth. *Journal of Cleaner Production*, 519-522.
- Latouche, S. (2010b). *Farewell to Growth*, MPG Books Limited, Cornwall.
- Martínez-Alier, J., Pascual, U., Vivien, F.-D., Zaccai, E. (2010). Sustainable de-growth: Mapping the context, criticisms and future prospects of an emergent paradigm. *Ecological Economics*, 1741-1747.
- McNeill, J. (1999). GDP growth and human wellbeing: a brief look at why we need a better measure of progress. *New England Perspectives*, 3, 135-144.
- Meadows, D., Meadows, D., Randers, J., Behrens, W. (1972). The limits to growth. *A report for The Club of Rome's Project on predicament of mankind*.
- Monbiot, G. (2017). *Out of the wreckage: A new politics for an age of crisis*. London: Verso Books.
- O'Barr, W. M. (2008). Children and Advertising. *Advertising & Society Review*, 9(4).
- Ortiz, I., Cummins, M. (2011). Global Inequality: Beyond the Bottom Billion: A Rapid Review of Income Distribution in 141 Countries. *UNICEF Social and Economic Policy WORKING PAPER*.
- Page, S. E. (2006). Path dependence. *Quarterly Journal of Political Science*, 1 (1), 87-115.
- Philipsen, D. (2015). *The Little Big Number: How GDP came to rule the world and what to do about it*. New Jersey: Princeton University Press.
- Rapley, J. (2004). *Globalization and Inequality: Neoliberalism's Downward Spiral*. Lynne Rienner Publishers.
- Recher, V. (2021). History Matters: Life Satisfaction in Transition Countries. *Journal of Happiness Studies*, 1-23.

- Rode, M. (2013). *Journal of Happiness Studies*. *Do good institutions make citizens happy, or do happy citizens build better institutions?*, 14 (5), 1479–1505.
- Sagar, A., & Najam, A. (1998). The human development index: a critical review. *Ecological Economics*, 25, 249-264.
- Schneider, F., Kallis, G., & Martinez-Alier, J. (2010). Crisis or opportunity? Economic degrowth for social equity and ecological sustainability. *Journal of Cleaner Production*, 511-518.
- Srinivasan, T. (1994). Human Development: A New Paradigm or Reinvention of the Wheel? *American Economic Review*, 84(2), 232-237.
- Statistics Austria. (2022, January 18). *How's Austria?* Retrieved from Statistics Austria: http://www.statistik.at/web_en/statistics/-----/hows_austria/index.html
- Stern, N. (2006). *Stern Review: The economics of climate change*.
- Stiglitz, J. (2012). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. New York: W.W. Norton & Company.
- Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J. P. (2010). *Mismeasuring our lives: Why GDP doesn't add up*. The New Press.
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2005). *Economic Development*. Prentice Hall.
- UN. (2021). *AR6 Climate Change 2021 report : The Physical Science Basis*. . <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/>.
- van den Bergh, J. (2011). Environment versus growth - A criticism of "degrowth" and a plea for "a-growth". *Ecological Economics*, 881-890.
- Wariaro, V., & al., e. (2018). *Global Catastrophic Risks*. Stockholm: Global Challenges Foundation, 24. .
- Williamson, J. (2009). A short history of the Washington Consensus. *Law & Bus. Rev. Am.*, 15(7), 7-23.
- World Bank. (2020). *World Development Indicators*.
- WVS. (2020). *WVS wave 7 (2017-2020)*. Haerper, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.), Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WWSA Secretariat.